

ӘОЖ 94(574):323.281

## СӘЛІМГЕРЕЙ ҚАРАТІЛЕУОВТІ АЙЫПТАУ ХРОНОЛОГИЯСЫ: СТАЛИНДІК РЕПРЕССИЯ МЕХАНИЗМІНІҢ КЕЗЕҢДІК ЭВОЛЮЦИЯСЫ

*Ахмет Н.Қ.*

1 курс магистранты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекшісі:** Ермұқанов Е.Н. - тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

*Мақалада ХХ ғасырдың 20–30 жылдарындағы кеңестік саяси қуғын-сүргін жүйесі жағдайында Сәлімгерей Қаратілеуовке тағылған айыптардың қалыптасу және күшею хронологиясы архивтік құжаттар негізінде талданады. Қайраткерге қатысты саяси қысымның алғашқы партиялық айыптаулардан бастап, қылмыстық қудалауға, ауырлатылған баптармен айыптауға және ату жазасына дейінгі эволюциясы кезең-кезеңімен қарастырылады. Тергеу материалдары кеңестік репрессиялық аппараттың ұлттық кадрларға қарсы қолданған құқықтық-саяси құралдарын айқындауға мүмкіндік береді.*

**Кілт сөздері:** саяси қуғын-сүргін, НКВД, Қаратілеуов, Алашорда, тергеу ісі, ұлтшылдық, айыптау эволюциясы.

### **Кіріспе**

1930 жылдардағы сталиндік репрессия Қазақстанда ұлттық элитаны жүйелі түрде жоюмен сипатталды. Бұл науқан кездейсоқ емес, алдын ала дайындалған, идеологиялық тұрғыда негізделген және құқықтық тұрғыда «зандастырылған» процесс болды.

Сол репрессия құрбандарының бірі – Батыс Алашорданың мүшесі, агроном-ғалым, жер мәселесі бойынша ірі маман Сәлімгерей Қаратілеуов еді. Оның қоғамдық-саяси қызметі зерттелгенімен, айыптау ісінің нақты хронологиялық құрылымы арнайы ғылыми талдауға түскен жоқ.

Мақаланың мақсаты – С.Қаратілеуовке тағылған айыптардың кезеңдік дамуын талдау және репрессиялық механизмнің жұмыс істеу логикасын көрсету.

Дереккөздер ретінде ҚР Президенті мұрағатының 139, 141-қорлары және Алматы қалалық ІІД архивінің 7386-қоры пайдаланылды [2;4].

I кезең. Партиялық айыптау және саяси маргинализация (1923–1927 жж.)

Қаратілеуовке қарсы алғашқы айыптау 1923 жылы басталды. Ұлт республикалары басшылары кеңесінде сөйлеген сөзі үшін ол «ұлт мәселесінде партиялық тәртіпті бұзды» деген айыппен партиядан шығарылды [3, 60 б.]. Бұл кезеңде айыптау идеологиялық сипатта болды.

1923 жылғы 20 желтоқсанда Орталық партия комитетіне жолданған хатта оның партиядан заңсыз шығарылғаны көрсетіліп, қайта қабылдау талап етілді [4]. 1927 жылғы VI партия конференциясында Ф.Голощекин оны «сәдуақасовшыл топтың өкілі» деп жариялады [11]. Бұл жерде айыптаудың мазмұны кеңейді:

- топшылдық
- ұлтшылдық
- партиялық тәртіпті бұзу

Осы кезеңде Қаратілеуов саяси тұрғыдан сенімсіз тұлға ретінде тіркелді. Бұл кейінгі қылмыстық істің алғышарты болды.

II кезең. Идеологиялық негізді қылмыстық сипатқа көшіру (1929 ж.)

1929 жылы ОГПУ тергеулерінде К.Әлімбаевтың көрсетулері арқылы Қаратілеуов «ұлтшыл ұйым мүшесі» ретінде сипаттала бастады [9].

Бұл кезеңде айып мазмұны өзгерді. Егер бұрын «саяси ауытқу» болса, енді:

- астыртын ұйым
- кеңес саясатына жасырын қарсылық

– Ә.Бөкейхановпен байланыс деген сипат алды. Мұнда маңызды нәрсе – айыптау алғаш рет ұйымдасқан қылмыс формасына ауыстырылды. Яғни, жеке пікір - ұйымдасқан контрреволюциялық әрекет ретінде қарастырылды. Бұл — 1937 жылғы істердің идеологиялық дайындық кезеңі.

III кезең. Қамауға алу және баптардың ауырлатылуы (1936–1937 жж.)

1936 жылғы 14 қарашада Қаратілеуов тұтқындалды [12]. Алғашқы айып — РКФСР ҚК 58-баптың 10-тармағы («антисоветтік үгіт»). Кейін айыптар күрт ауырлатылды:

- 58-2 (қарулы көтеріліс)
- 58-7 (диверсия)
- 58-8 (террор)
- 58-11 (контрреволюциялық ұйымға қатысу)

Айып мазмұнына мыналар қосылды:

- Алаш әскери кеңесіне қатысу
- Торғайдағы оқиғалар
- Аманкелді Иманов өліміне қатыстылық
- Мұстафа Шоқаймен байланыс

– «Жапон протектораты» жобасы. Бұл айыптар бір-бірімен логикалық байланысы жоқ, бірақ барлығы бір мақсатқа — ең жоғарғы жазаға әкелуге бағытталған.

IV кезең. Азаптау арқылы мойындату (1937 ж. тамыз–қазан)

1937 жылғы 15 тамызда Қаратілеуов «антисоветтік ұйым мүшесі болғанын» мойындады [12]. Алайда 22–23 қазанда террорлық әрекеттерді жоққа шығарды [13]. Бұл жерде айыптау механизмі айқын көрінеді:

1. Алғашқы кезең – мойындаудан бас тарту
2. Ұзақ тергеу
3. Азаптау
4. Жартылай мойындату
5. Үкімге жеткілікті «дәлел» қалыптастыру

ергеу материалдарында нақты фактілік дәлелдер жоқ. Айыптаулар негізінен: куәгер көрсетулері, идеологиялық тұжырымдар, «мойындау хаттамаларына» сүйенген.

V кезең. Үкім және атылу (1938 ж.)

1937 жылғы 23 қазанда тергеуші Катков іс аяқталды деген қаулы шығарды. 1938 жылғы ақпанда Қаратілеуов ату жазасына кесілді.

Сәлімгерей Қаратілеуовке қатысты айыптау процесін талдау сталиндік саяси қуғын-сүргіннің ішкі логикасын айқын көрсетеді. Оның ішіндегі айыптаулар бірден «контрреволюциялық терроризм» деңгейінде басталған жоқ. Керісінше, айыптау мазмұны кезең-кезеңімен күрделеніп, саяси сипаттан қылмыстық сипатқа ауыстырылды.

Айыптау эволюциясын шартты түрде мынадай сатыларға бөлуге болады: бірінші кезең – ұлт мәселесінде сын айту.

1923 жылғы ұлт республикалары басшылары кеңесінде сөйлеген сөзінде Қаратілеуов қазақ тілінің жағдайын, ұлттық кадрлардың билікке тартылмауын ашық сынға алды [3, 60 б.]. Бұл кезеңде ол тек партиялық тәртіпті бұзушы, «асыра сілтеуші» ретінде бағаланды.

екінші кезең – «ұлтшыл» айыбы.

Ұлттық кадрларды қорғау, жер мәселесінде қазақ мүддесін басым қою әрекеттері біртіндеп «ұлтшылдық» деп бағаланды. 1927 жылғы партия конференцияларында ол «сәдуақасовшыл топтың өкілі» ретінде сипатталды [11]. Ұлттық мүддені қорғау идеологиялық айып категориясына айналды.

үшінші кезең – «топшыл» және ұйымдасқан ауытқушы.

1929 жылғы тергеу материалдарында Қаратілеуов жеке пікір айтушы емес, «ұлтшыл ұйым мүшесі» ретінде көрсетіле бастады [9]. Мұнда айыптау мазмұны сапалық тұрғыдан өзгерді: жеке көзқарас → ұйымдасқан әрекет.

төртінші кезең – «контрреволюционер».

1936 жылғы тұтқындаудан кейін оған РКФСР ҚК 58-бабының бірнеше тармақтары тағылды [12]. Енді ол идеологиялық қарсылас емес, кеңес билігін құлатуды көздеген субъект ретінде сипатталды.

бесінші кезең – «террорист».

Тергеу барысында оған лаңкестік әрекеттерді ұйымдастыру, Аманкелді Иманов ісіне қатысу сияқты ауыр айыптар қосылды. 1937 жылғы жауаптарында

ол бұл айыптарды мойындамағанымен, тергеу оларды істің құрамында қалдырды [13].

алтыншы кезең – «шетел агенті».

Іс материалдарында Мұстафа Шоқаймен байланыс, «жапон протектораты» идеясы секілді айыптар пайда болды [10]. Бұл айыптар саяси процесті халықаралық қауіп деңгейіне көтеру арқылы өлім жазасын заңдастыруға бағытталды.

Осылайша айыптау тізбегі: ұлт мәселесінде сын айту , ұлтшыл , топшыл , контрреволюционер , террорист, шетел агенті түрінде дамыды. Бұл эволюция кездейсоқ емес, кеңестік репрессиялық механизмнің қалыптасқан сценарийіне толық сәйкес келеді.

Қаратілеуов ісі сталиндік қуғын-сүргіннің институционалдық моделін көрсетеді. Бұл модель бірнеше құрылымдық элементтен тұрады. Біріншіден, идеологиялық маргинализация. Қайраткер алдымен партия ішінде сенімсіз тұлға ретінде тіркеледі. Саяси сын айтуы «ауытқушылық» ретінде бағаланады. Екіншіден, саяси оқшаулау. Партиядан шығару, қызметтен шеттету арқылы тұлғаның институционалдық қорғанышы әлсіретіледі. Үшіншіден, ұйымдасқан сипат беру. Жеке көзқарас «контрреволюциялық ұйым» шеңберінде түсіндіріледі. Бұл кезеңде айыптау дәлелденбейді, тек идеологиялық тұжырым жасалады. Төртіншіден, қылмыстық квалификациялау. РКФСР ҚК 58-бабының тармақтары кезең-кезеңімен қосылады. Айып ауырлаған сайын іс саяси процестен қылмыстық іске айналады. Бесіншіден, мойындату және процессуалдық «заңдастыру». Ұзақ тергеу, қысым көрсету нәтижесінде алынған «мойындаулар» үкімнің негізіне айналады. Алтыншыдан, физикалық жою. Сот үкімі арқылы тұлға жойылып, іс жабылады. Кейін бұл процесс идеологиялық тұрғыдан ақталады. Бұл құрылымда нақты қылмыстық әрекеттен гөрі саяси қауіптілік ұғымы басым болды. Қаратілеуов ісінде де нақты дәлелденген террористік немесе диверсиялық әрекет анықталмаған. Айыптау негізінен саяси қызметінің интерпретациясына сүйенді.

Сонымен, Сәлімгерей Қаратілеуов ісі сталиндік репрессиялық жүйенің типтік моделін көрсетеді. Айыптаулардың кезеңдік эволюциясы мен құқықтық ауырлатылуы тұлғаны жоюға бағытталған алдын ала жоспарланған механизмнің нәтижесі болды. Қаратілеуов ісі арқылы сталиндік репрессияның бес сатылы моделі көрінеді:

1. Идеологиялық маргинализация
2. Партиялық айыптау
3. Қоғамдық беделін түсіру
4. Қылмыстық сипат беру
5. Физикалық жою

Айыптар нақты әрекетке емес, саяси ұстанымға негізделген.. Мәселен, жер нормасын ғылыми негіздеу әрекеті «қоныс аударуға қарсы жасырын саясат» деп бағаланды [9].

### **Қорытынды**

Сәлімгерей Қаратілеуовті айыптау бір сәттік емес, ұзақ дайындалған процесс болды. 1923 жылдан бастап оның есімі партиялық сенімсіз кадр ретінде тіркеліп, 1937 жылы толық қылмыстық сипат алды. Тергеу материалдары көрсеткендей:

- нақты дәлелдер болмаған
- айыптар кезең-кезеңімен ауырлатылған
- мойындату азаптау арқылы жүргізілген. Қаратілеуов ісі — ұлттық кадрларды жоюға бағытталған сталиндік репрессиялық саясаттың типтік үлгісі.

### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі**

1. Салқынбек Д.И., Қабдөшев Б.Ж. Тұғыры биік тұлғалар. – Алматы: Қазақпарат, 2011.
2. ҚР ПМ. 139-қ., 1-т., 279-іс.
3. Ахмедов Ғ. Алаш «Алаш» болғанда. – Алматы: Жалын, 1996. 60 б.
4. Алматы қалалық ПД архиві. 7386-қ., 11020-іс.
5. ҚР ПМ. 139-қ., 1-т., 550-іс.
6. ҚР ПМ. 141-қ., 1-т., 490-іс.
7. ҚР ПМ. 141-қ., 1-т., 38-іс.
8. Сәдуақасұлы С. Шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2003.
9. АП РК. – Ф. 352. – Оп. 1 (Алматы қ.). – Д. 8366. – Т. 2. – Л. 141–147.
10. АП РК. – Ф. 352. – Оп. 1 (Алматы қ.). – Д. 8366. – Т. 2. – Л. 141–145.
11. АП РК. – Ф. 352. – Оп. 1 (Алматы қ.). – Д. 8366. – Т. 1. – Л. 21–29 об.
12. АП РК. – Ф. 352. – Оп. 1 (Алматы қ.). – Д. 8366. – Т. 1. – Л. 3.
13. АП РК. – Ф. 352. – Оп. 1 (Алматы қ.). – Д. 8366. – Т. 1. – Л. 29.

### **ХРОНОЛОГИЯ ОБВИНЕНИЯ САЛИМГЕРЕЯ КАРАТИЛАЕВА: ЭТАПНАЯ ЭВОЛЮЦИЯ МЕХАНИЗМА СТАЛИНСКИХ РЕПРЕССИЙ.**

*Ахмет Н.Қ.*

**Научный руководитель:** Ермуханов Е.Н.

*В статье анализируется хронология формирования и усиления обвинений Салимгерей Каратлеуова в условиях советской системы политических репрессий 20-30-х годов XX века на основе архивных документов. Эволюция*

*политического давления на деятеля от первоначальных партийных обвинений до уголовного преследования, обвинений сотягчающими обстоятельствами и расстрелов рассматривается поэтапно. Материалы следствия позволяют определить правовые и политические средства, использованные советским репрессивным аппаратом против национальных кадров.*

**Ключевые слова:** политические репрессии, НКВД, Каратлеуов, Алашорда, следственное дело, национализм, эволюция обвинения.

## **THE CHRONOLOGY OF THE ACCUSATION OF SALINGEREY KARATILEUOV: THE PHASED EVOLUTION OF THE MECHANISM OF STALINIST REPRESSIONS.**

*Akismet N.K.*

**Scientific supervisor:** Yermukhanov Y.N.

*The article analyzes the chronology of the formation and intensification of Salimgerei Karatleuov's accusations under the conditions of the Soviet system of political repression in the 20-30s of the twentieth century on the basis of archival documents. The evolution of political pressure on a figure from initial party charges to criminal prosecution, aggravated charges, and shootings is being considered in stages. The investigation materials make it possible to identify the legal and political means used by the Soviet repressive apparatus against national cadres.*

**Keywords:** *political repressions, NKVD, Punitive measures, Alashorda, investigative case, nationalism, evolution of charges.*

### **REFERENCES**

1. Salkynbek D.I., Qabdoshev B.Zh. Tugyry biik tulgalar. – Almaty: Qazaqparat, 2011.
2. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (APR RK). – Fund 139, Inventory 1, File 279.
3. Akhmedov G. Alash “Alash” bolganda. – Almaty: Zhalyyn, 1996. 60 p.
4. Archive of the Almaty City Department of Internal Affairs. – Fund 7386, File 11020.
5. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (APR RK). – Fund 139, Inventory 1, File 550.
6. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (APR RK). – Fund 141, Inventory 1, File 490.
7. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (APR RK). – Fund 141, Inventory 1, File 38.

8. Saduakasuly S. Collected Works. – Almaty: Alash, 2003.

9. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (APR RK). – Fund 352. – Inventory 1 (Almaty). – File 8366. – Vol. 2. – Sheets 141–147.

10. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (APR RK). – Fund 352. – Inventory 1 (Almaty). – File 8366. – Vol. 2. – Sheets 141–145.

11. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (APR RK). – Fund 352. – Inventory 1 (Almaty). – File 8366. – Vol. 1. – Sheets 21–29 verso.

12. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (APR RK). – Fund 352. – Inventory 1 (Almaty). – File 8366. – Vol. 1. – Sheet 3.

13. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (APR RK). – Fund 352. – Inventory 1 (Almaty). – File 8366. – Vol. 1. – Sheet 29.